

Agnieszka Bartnik <https://orcid.org/0000-0003-3518-1318>

Uniwersytet Śląski

e-mail: agnieszka.bartnik@us.edu.pl

Hodowla pawie w starożytnym Rzymie

Breeding peacocks in ancient Rome

Abstrakt

W starożytnym Rzymie pawie trzymano ze względów estetycznych, religijnych oraz konsumpcyjnych. Mięso oraz jaja tych ptaków, mimo przypisywanej im niskiej wartości dietetycznej, były uważane za produkt luksusowy. Walory estetyczne ptaków oraz popyt na ich mięso wpływały na opłacalność hodowli. Wzrost zainteresowania trzymaniem pawie wpłynął na zainteresowanie hodowców informacjami dotyczącymi budowy pomieszczeń, zasadami tworzenia stada, rozrodu oraz żywienia. Bez wątplenia Rzymianie posiadali dużą wiedzę na temat potrzeb pawie, dzięki czemu potrafili dostosować metody posiadania tych ptaków do specyfiki konkretnych gospodarstw. Dodatkowo preferowany przez nich naturalny sposób trzymania i żywienia pawie nie tylko obniżał koszty hodowli, ale także pozytywnie wpływał na zdrowie ptaków.

Abstract

In ancient Rome, peacocks were kept for aesthetic, religious and consumption reasons. The meat and eggs of these birds, despite the low dietary value attributed to them, were considered a luxury product. The aesthetic qualities of these birds and the demand for their meat influenced the profitability of breeding. The increased interest in keeping these birds has influenced breeders' interest in information on housing construction, flocking rules, breeding and

feeding. Undoubtedly, the Romans had a great understanding of the needs of peacocks and were able to adapt the methods of keeping these birds to the characteristics of specific farms; in addition, their preferred natural method of housing and feeding peacocks not only reduced the costs of breeding, but also had a positive effect on the health of the birds.

Słowa kluczowe: hodowla, pawie, starożytny Rzym, produkt luksusowy, mięso, jaja

Keywords: breeding, peacock, ancient Rome, luxury product, meat, egg

Przejsście na osiadły tryb życia oraz udomowienie zwierząt wywarło znaczący wpływ na sposób życia ludzi. Stała obecność zwierząt w otoczeniu człowieka wpłynęła nie tylko na zmianę ich diety¹, ale w dłuższej perspektywie także na codzienne życie starożytnych. Zwierzęta dostarczały siły pociągowej², produktów wykorzystywanych nie tylko do przygotowywania potraw³, ale także ubrań czy

¹ Udomowienie zwierząt znacząco wpłynęło na zmianę diety. Stopniowo zwiększał się udział konsumpcji mięsa, zaczęto także wykorzystywać jajka, mleko, a także wytwarzać sery; zob. P.F. Fox, T.P. Guinee, T.M. Cogan, P.L.H. McSweeney, *Cheese: Historical Aspects*, [w:] *Fundamentals of Cheese Science*, ed. P.F. Fox, T.P. Guinee, T.M. Cogan, P.L.H. McSweeney, Gaithersburg 2017; M.Z. Baltic, M. Boskovic, *When Man Met Meat: Meat in Human Nutrition from Ancient Times till Today*, „Procedia Food Science” 2015, t. 5, s. 6-9; R.P. Evershed, S. Payne, A.G. Sherratt et al., *Earliest date for milk use in the Near East and southeastern Europe linked to cattle herding*, „Nature” 2008, t. 455, s. 528-531.

² R. Romeu, N. Alves, *The ethnozoological role of working animal in traction and transpory*, [w:] *Ethnozoology. Animals in our lives*, ed. R. Romeu, N. Alves, U.P. Albuquerque, London 2018, s. 339-349 por. J. Blancou, I. Parsonson, *Historical perspectives on long distance transport of animal*, „Veterinaria Italiana” 2009, t. 44, z. 1, s. 19-30.

³ W kuchni wykorzystywano mięso, podroby, mleko, sery itd.; zob. Z. Rzeźnicka, *Czy Romajos grillował? Kilka słów o metodach przyrządzania podrobów i mięsa przez ludzi antyku i Bizancjum*, [w:] *Kim jest Romajos? Materiały z konferencji studencko-doktoranckiej Łódź, 25-26 kwietnia 2014 r.*, red. A. Maciejewska, K. Chalczyńska, Z. Rzeźnicka, Łódź 2014, s. 9-16; M. Kokoszko, Ł. Erlich, *Rola mięsa w diecie późnego antyku i wczesnego Bizancjum na podstawie wybranych źródeł literackich. Część I. Zwierzęta hodowlane w sztuce kulinarnej oraz teorii dietetycznej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, t. 12, z. 1, s. 18-33; iidem, *Rola mięsa w diecie późnego antyku i wczesnego Bizancjum na podstawie wybranych źródeł literackich. Część II. Dziczyzna, podroby i wyroby wędliniarskie*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, t. 12, z. 2, s. 155-177; M. Kokoszko, *Rola nabiału w diecie późnego antyku i wczesnego Bizancjum (IV-VII w.)*, „Zeszyty Wiejskie” 2011, t. 16, s. 8-28.

przedmiotów codziennego użytku⁴. Obecność zwierząt w otoczeniu człowieka wpłynęła także na pojawienie się i rozprzestrzenienie nowych chorób groźnych nie tylko dla zwierząt, ale także dla ludzi⁵.

Liczba zwierząt obecnych w otoczeniu człowieka stopniowo zwiększała się. Udomawiano i oswajano kolejne gatunki, zróżnicowaniu ulegało także ich przeznaczenie⁶. Ludzie nie tylko coraz efektywniej wykorzystywali produkty pochodzenia zwierzęcego, ale także zaczęli zwracać uwagę na konkretne cechy zwierząt, starając się utrwalić te pożądane. W gospodarstwach rolnych starożytnego Rzymu podejmowano próby hodowli wielu gatunków, dzięki czemu pozyskiwano produkty oraz zwierzęta charakteryzujące się coraz lepszą jakością i wydajnością. Kryteria doboru zwierząt przeznaczonych do hodowli były bardzo różnorodne, ponieważ odgrywały one odmienną rolę w życiu ówczesnych ludzi. W najstarszych pracach wspomniano przede wszystkim o bydło, koniach, osłach, owcach, kozach, świniach i drobiu⁷, z czasem w gospodarstwach zaczęto „trzymać” także

⁴ *Shoes, slippers and sandals. Feet and footwear in Classical antiquity*, ed. S. Pickup, S. Waite, New York 2019; J. Stephens, *Ancient Roman hairdressing: ao (hair) pins and needles*, „Journal of Roman Archaeology” 2008, t. 21, s. 110-132; M. Bradley, *‘It all comes out in the wash’: Looking hard at the Roman fullonica*, „Journal of Roman Archaeology” 2002, t. 15, s. 20-44; A.H.M. Jones, *The cloth industry under the Roman Empire*, „The Economic History Review” 1960, t. 13, z. 2, s. 183-192.

⁵ Stała obecność zwierząt w otoczeniu człowieka zwiększyła ryzyko związane z zoonozami, czyli zakaźnymi lub pasożytniczymi chorobami zwierząt bądź roznoszonymi przez zwierzęta przenoszące się na człowieka poprzez kontakt bezpośredni lub surowce pochodzenia zwierzęcego, ewentualnie drogą powietrzną; zob. H. Krauss, A. Weber, M. Appel et al., *Zoonoses. Infectious Diseases transmissible from animal to humans*, Washington 2003.

⁶ Obecnie uważa się, że pierwszym udomowionym zwierzęciem był pies. Następnie domestykacji podlegały bydło, owce, kozy, świnie i konie, a później w wielu różnych miejscach drób. Równocześnie udomawiano zwierzęta, takie jak baktriany, osły, króliki, gołębie, strusie, pawie, kanarki, żurawie, papugi, karpie itd. Część zwierząt pełniła funkcje zwierząt pociągowych, dostarczających mięsa, futer itd. oraz jako zwierzęta towarzyszące; zob. A. Lasota-Moskalewska, *Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości*, Warszawa 2005.

⁷ Wzmianki dotyczące właściwego postępowania z bydłem oraz z owcami były obecne już w najstarszym z traktatów agronomicznych autorstwa Katona Starszego (bydło – Cato, *De agri cultura*, 5.6; 27; 30; 54; 60; 70-73; 83; 102-103; owce – Cato, *De agri cultura*, 5.6; 96). Na temat hodowli zwierząt, takich jak konie, owce, osły, kozy, świnie czy drób jako pierwszy pisał Terencjusz Warron, następnie Kolumella oraz Palladiusz. W kolejnych wiekach informacje na temat bydła i owiec podane przez Katona Starszego rozszerzyli w swoich dziełach Terencjusz Warron (bydło – Varro, *Rerum rusticarum*, 1.2.21, 1.11.1, 2.1.11-21, 2.1.24, 2.5.11; owce – Varro, *Rerum rusticarum*, 1.37.2, 2.1.4-12, 2.2.2-15, 2.3.3; świnie – Varro, *Rerum rusticarum*, 2.4.1-18; kozy – Varro, *Rerum rusticarum*, 2.1.28; konie – Varro, *Rerum rusticarum*, 2.7.1-15, 2.8.3-4), Lucjusz Juniusz Moderatus Kolumella (bydło – Columella, *De re rustica*, 2.21.3, 6.1-26; owce

inne zwierzęta, jak np. gołębie, turkawki, ślimaki, koszatniczki czy pawie⁸. Zakładano także stawy rybne⁹. Wspomniane gatunki zwierząt hodowano ze względu na ich użytkowanie. Część pełniła rolę zwierząt pociągowych, dostarczała mięsa, mleka czy wełny, niektóre dodatkowo odgrywały rolę w obrzędach religijnych jako zwierzęta ofiarne, a nawet towarzyszące¹⁰. Oprócz wspomnianych gatunków zwierząt w poszczególnych gospodarstwach, w zależności od ich położenia oraz warunków naturalnych podejmowano się budowy stawów rybnych¹¹,

– Columella, *De re rustica*, 7.2-7; kozy – Columella, *De re rustica*, 7.6.2-9; świnię – Columella, *De re rustica*, 7.9-11; konie – Columella, *De re rustica*, 6.27-35; drób – Columella, *De re rustica*, 8.1-15) oraz Palladiusz (bydło – Palladius, *Opus agriculturae*, 6.7.1-4, 14.4.1-5, 14.5.1-7, 14.6.1-7, 14.7.1-6, 14.8-21; owce – Palladius, *Opus agriculturae*, 6.8.1-2, 12.13.1-6, 14.29-32; kozy – Palladius, *Opus agriculturae*, 12.13.7, 14.33; świnię – Palladius, *Opus agriculturae*, 14.36-38; konie – Palladius, *Opus agriculturae*, 14.22-27; drób – Palladius, *Opus agriculturae*, 1.23-30).

⁸ W przypadku turkawek, drożdów, ślimaków, koszatek itd. trudno mówić o hodowli, raczej w grę wchodził chów lub po prostu trzymanie oswojonych osobników. Niemniej już Terencjusz Warron wspominał, że ze względów ekonomicznych warto je posiadać w gospodarstwie. Wykorzystywano nie tylko mięso tych zwierząt, ale także m.in. odchody (turkawki – Varro, *Rerum rusticarum*, 3.3.3, 3.5.7, 3.8.1, 3.8.3; drożdzy – Varro, *Rerum rusticarum*, 1.38.2; 3.2.15; ślimaki – Varro, *Rerum rusticarum*, 3.3.3-4, 3.12.2, 3.14.1, 3.14.3-4; koszatki – Varro, *Rerum rusticarum*, 3.3.3-4, 3.14.1). Ich ceny zostały wymienione także w Edykcji Dioklecjana (turkawka 1 jakości sztuka 16 denarów; drożdzy 10 sztuk 60 denarów; koszatki 10 sztuk 40 denarów); zob. *Edictum Diocletiani*, 4.1.

⁹ G. Kron, *Ancient fishing and fish farming*, [w:] *The Oxford Handbook of animal in Classical thought and life*, ed. G. L. Campbell, Oxford 2014, s. 192-202; J.A. Higginbotham, *Piscinae: artificial fishponds in Roman Italy*, Chapel Hill-London 1997.

¹⁰ Ch. Jung, D. Pörtl, *How old are (pet) dog Breeds?*, „Pet Behaviour Science” 2019, t. 7, s. 29-37; M. MacKinnon, *‘Sick as a dog’: zooarchaeological Evidence for pet dog Health and welfare in the Roman world*, „World Archaeology” 2010, t. 42, z. 2, s. 290-309; K. Bradley, *The sentimental education of the Roman child: the role of pet-keeping*, „Latomus” 1998, t. 57, s. 523-557.

¹¹ Stawy rybne były uznawane za dochodowe, chociaż ich budowa wymagała inwestycji; zob. J. Higginbotham, *Piscinae. Artificial fishponds in Roman Italy*, Chapel Hill-London 1997; E.K. Balon, *About the oldest domesticated among fishes*, „Fish Biology” 2004, t. 65, z. 1, s. 1-27. W starożytnym Rzymie wiele gatunków ryb oraz owoców morza uznawano za produkty luksusowe w związku, z czym osiągały wysokie ceny. Znajdowały także zastosowanie w medycynie; zob. K. Beerden, *Moderation, refined luxury, or extravagance? Fattened animal and ancient Roman norms and values*, „Food, Culture & Society. An Interdisciplinary Journal of Multidisciplinary Research” 2018, t. 21, z. 4, s. 505-520; M. Kokoszko, *Kuchnia i dietetyka późnego antyku oraz Bizancjum. Kilka uwag na temat spożycia, sporządzania, przyrządzania, wartości dietetycznych i zastosowań medycznych konserw rybnych w antycznej i bizantyńskiej literaturze relickiej*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historica” 2005, t. 80, s. 7-25; M. Kokoszko, *Ryby i ich znaczenie w życiu codziennym ludzi późnego antyku i wczesnego Bizancjum (III-VII w.)*, Łódź 2005.

ptaszarni¹² itd., pozyskując w ten sposób wiele produktów uznawanych za luksusowe. Hodowla wspomnianych zwierząt podnosiła rentowność gospodarstw, ponieważ uzyskiwały stosunkowo wysoką cenę.

Pawie nie należały do zwierząt często spotykanych w gospodarstwach rolnych. Hodowcy skupiali się przede wszystkim na hodowli bydła, koni, owiec, kóz, świń czy kur, czyli zwierząt dostarczających siły roboczej oraz produktów przeznaczonych do codziennej konsumpcji. Pawie, turkawki, ślimaki, ryby itd. były trzymane jedynie w niektórych gospodarstwach, ponieważ miały specyficzne potrzeby, co nie tylko utrudniało hodowlę, ale także podnosiło jej koszt. Niniejszy tekst ma na celu ukazanie roli i znaczenia hodowli pawi w gospodarce starożytnego Rzymu oraz omówienie nieprzedstawionych do tej pory w literaturze kwestii dotyczących żywienia, rozrodu oraz typów pomieszczeń, w których trzymano ptaki. Ważnym elementem opracowania będzie także próba oceny skuteczności działań rzymskich hodowców oraz określenie, czy w przypadku pawi faktycznie możemy mówić o „hodowli” we współczesnym rozumieniu tego terminu¹³. W przypadku wielu zwierząt, które Rzymianie posiadali w gospodarstwach, mamy do czynienia raczej z chowem niż hodowlą, ponieważ antyczni nie ingerowali bezpośrednio w ich rozród. Właściciele byli zainteresowani kolejnymi pokoleniami lub pozyskiwanymi produktami, jak np. jaja, ale nie podejmowali prac hodowlanych mających na celu wprowadzenie zmian morfologicznych w obrębie gatunku.

Paw zwyczajny (*Pavo cristatus*), ptak z rodziny kurowatych (*Phasianidae*), rzędu grzebiących w naturze występuje na subkontynencie indyjskim¹⁴. Dzikie ptaki żyją w stadach 30-40 osobników. Charakteryzują się dymorfizmem płciowym, długość ciała samca wynosi 180-230 cm zaś samicy 90-100 cm. Głowa, szyja, pierś oraz brzuch samca mają błękitny kolor z metalicznym połyskiem,

¹² Na temat ptaszarni, zasad ich budowy oraz gatunków ptaków w nich trzymanych pisał m.in. Palladiusz (Palladius, *Opus agriculturae*, 1.23).

¹³ Hodowla to zespół zabiegów mających na celu poprawienie założeń dziedzicznych zwierząt gospodarskich, w zakres, których wchodzi ocena wartości użytkowej i hodowlanej zwierząt gospodarskich, ich selekcja oraz dobór osobników do kojarzenia. Używana w Polsce definicja hodowli jest zgodna z obowiązującą aktualnie ustawą z dnia 10 grudnia 2020 r. o organizacji hodowli i rozrodzie zwierząt gospodarskich (Dz.U. z 2021 r. poz. 36).

¹⁴ .S. Kushwaha, A. Kumar, *A review on Indian peafowl (Pavo cristatus) Linnaeus 1758*, „Journal of Wildlife Research” 2016, t. 4, z. 4, s. 42-59; E. Kominek, *O pawiach indyjskich... prawie wszystko. Cz. I*, „Woliera” 2002, t. 3, s. 18-21; idem, *O pawiach indyjskich... prawie wszystko. Cz. II*, „Woliera” 2003, t. 1-3, s. 22-26; A.S. Ripley, *Handbook of the birds of India and Pakistan*, vol. 2, Oxford 1980, s. 123-126.

grzbiet jest zielony, skrzydła brązowe z czarnymi prążkami, natomiast ogon stosunkowo krótki, białobrązowy. Tzw. pawie ogon, czyli tren, jest utworzony przez wydłużone pióra pokryw nadogonowych. Na końcówkach posiada „pawie oka” złożone z koncentrycznych kręgów: czarnego, niebieskiego, płowego i żółtego. Samice są brązowawe o jasnym brzuchu i nie posiadają trenu. Samce są większe niż samice. Długość ciała samca wynosi 220-240 cm, wagą 4-6 kg, z kolei rozpiętość ich skrzydeł osiąga 140-160 cm¹⁵. W warunkach naturalnych okres lęgowy trwa od stycznia do kwietnia. Samica składa 5-6 jaj, które wysiaduje 29-30 dni. Środowiskiem życia pawie są otwarte lasy z drzewami zrzucającymi liście. Ptaki te są wszystkożerne, zjadają nasiona oraz drobne kręgowce i bezkręgowce¹⁶. Pawie przebywające w pobliżu terenów uprawnych chętnie zjadają orzeszki ziemne, pomidory, ryż, rośliny uprawiane w ogrodach, a nawet banany¹⁷.

Udomowienie pawia nastąpiło stosunkowo wcześniej¹⁸. Materiały archeologiczne oraz ikonografia potwierdzają ich obecność w starożytnej Babilonii i Persji, gdzie odgrywały znaczącą rolę religijną¹⁹. Sprowadzono je także do Egiptu, w którym to kraju szybko zyskały popularność jako ptaki ozdobne²⁰. W basenie Morza Śródziemnego oswojone pawie pojawiły się około V wieku p.n.e., docierając z terenów Azji Mniejszej do greckich pólis²¹. Początkowo ptaki te

¹⁵ M. Różewicz, *Pawie – chów i hodowla*, „Hodowca Drobiu” 2016, nr 8, s. 60-65; M. Różewicz, B. Biesiada-Drzazga, M. Bednarczyk, *Paw indyjski (Pavo cristatus) – popularny gatunek drobiu ozdobnego*, „Wiadomości Zootechniczne” 2017, R. 55, z. 3, s. 163.

¹⁶ N. Rajashkumar, P. Balasubramanian, *Habitat use and food habits of Indian Peafowl Pavo cristatus in Anaikatty Hills, Western Ghats*, „Indian Birds” 2012, t. 7, z. 5, s. 125-127.

¹⁷ N. Rajashkumar, P. Balasubramanian, *Habitat use and food*, s. 125-127; A.J.T. Johnsingh, S. Murali, *The Ecology and behaviour of the Indian Peafowl (Pavo cristatus) Linn. Of Injar*, „Journal of the Bombay Natural History Society” 1978, t. 75, z. 4, s. 1069-1079.

¹⁸ M. Różewicz, B. Biesiada-Drzazga, M. Bednarczyk, *Paw indyjski*, s. 162-174; T.C. Zhou, T. Sha D.M. Irwin et al., *Complete mitochondrial genome of the Indian peafowl (Pavo cristatus) with phylogenetic analysis in phasianidae*, „Mitochondrial DNA” 2015, t. 26(6), s. 912-913; B. Kaszyński, *Chów pawie*, „Fauna & Flora” 1999, t. 8 s. 4-5.

¹⁹ L. Llewellyn-Jones, *Keeping and Displaying Royal Tribute Animals in Ancient Persia and the Near East*, [w:] *Interactions between Animals and Humans in Graeco-Roman Antiquity*, ed. T. Fögen, E. Thomas, Boston 2018, s. 305-338; P.T. Nair, *The peacock cult in Asia*, *Asian Folklore Studies* 1974, t. 33(2), s. 93-170.

²⁰ M. Różewicz, B. Biesiada-Drzazga, M. Bednarczyk, *Paw indyjski*, s. 162-174.

²¹ Z terenów Azji Mniejszej pawie trafiły m.in. na Samos gdzie stały się świętymi ptakami bogini Hery zob. J. Anđelković, D. Rogić, E. Nikolić, *Peacock as a sign in the late antique and early*

spotykano stosunkowo rzadko, natomiast ich właściciele bogacili się, urządzając stosowne pokazy²². Do Italii prawdopodobnie zostały sprowadzone przez Kartagińczyków²³. Z czasem zyskały znaczną popularność, co przełożyło się na zainteresowanie ich zakupem przez właścicieli gospodarstw rolnych.

W starożytnym Rzymie trzymano je w gospodarstwach oraz domach bogatych obywateli już w II wieku p.n.e. Wzrost zainteresowania tymi ptakami przełożył się także na większą liczbę wzmianek na ich temat w różnego rodzaju tekstach oraz liczne przedstawienia ikonograficzne, m.in. pawie chętnie przedstawiano na mozaikach umieszczanych w willach²⁴.

Na temat pawi, przyczyn oraz sposobu ich trzymania w gospodarstwach, a także opłacalności hodowli wypowiadali się przede wszystkim autorzy tekstów agronomicznych²⁵ i encyklopedii²⁶. Jako pierwszy na temat dochodowości hodowli pawi wypowiedział się Marek Terencjusz Warron. W dziele pt. *De re rustica* stwierdził: *de pavonibus nostra memoria, inquit, greges haberi coepti et venire magno*²⁷. Przytoczona wzmianka jest jedną z pierwszych, w której wspomniano wysoką cenę tych ptaków oraz fakt trzymania ich w gospodarstwach rolnych, Co istotne z punktu widzenia właścicieli gospodarstw, autor mocno podkreślał opłacalność hodowli pawi. Warron stwierdził także: *Ex iis M. Aufidius Lurco supra sexagena milia nummum in anno dicitur capere*²⁸. Informację na temat dochodu uzyskanego przez Marka Aufidiusza Lurko powtórzył także Pliniusz Starszy²⁹.

christian art, „Archaeology and Science” 2010, t. 6, s. 232; A. Lasota-Moskalewska, *Zwierzęta udomowione*, s. 258.

²² Elian, *Varia historia*, 5. 21.

²³ J. Anđelković, D. Rogić, E. Nikolić, *Peacock as a sign in the late*, s. 232.

²⁴ S. Tidemann, *Birds and Artisans of the Roman Mosaics of Tunisia: Species Symbolism and Origins*, „International Journal of the Humanities” 2009, t. 7(6), s. 141-156.

²⁵ Na temat pawi pisał m.in. Terencjusz Warron (Varro, *Rerum rusticarum*, 3.6), Kolumella (Columella *De re rustica*, 8.11) oraz Palladiusz (Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28).

²⁶ Plinius, *Historia Naturalis*, 10.22; 10.23; 13.30.

²⁷ Varro, *Rerum rusticarum*, 3.6.1.

²⁸ Varro, *Rerum rusticarum*, 3.6.1. Na temat wysokich cen tych ptaków pisał również Atenajos (Athenaeus, 14.654f; 14.655a). Pawie osiągały wysokie ceny także kilka wieków później. W IV w. samiec mógł osiągać cenę do 300 denarów, z kolei samica do 200; zob. *Edictum Diocletiani*, 4.39-40; por. J. Clutton-Brock, *How domestic animal have shape the development of human societies*, [w:] *A cultural history of animal in antiquity*, ed. L. Kaof, Oxford-New York 2007, s. 87.

²⁹ Plinius, *Historia Naturalis*, 10.23.

W starszych tekstach, w tym pracy Katona Starszego, nie znajdziemy informacji na temat trzymania stad pawie w gospodarstwach, co może wynikać z faktu, że większość gospodarstw posiadała przede wszystkim bydło, konie, owce, kozy, świnię oraz drób. Proporcje między liczbą poszczególnych gatunków zwierząt oraz skalą uprawy i hodowli wynikały ze specyfiki poszczególnych gospodarstw. Innego typu hodowla, jak stawy rybne, ptaszarnie itd., znajdowała się jedynie w niektórych gospodarstwach. Zróżnicowanie występowało prawdopodobnie ze względu na większe wymagania tych zwierząt oraz konieczność zapewnienia im specyficznych warunków, co podrażało koszty hodowli. Dodatkowo we wcześniejszych okresach prawdopodobnie nie było większego zainteresowania zakupem pawie. Wiadomo, że traktowano je jako ozdobne, jednak możliwe jest też, że popyt na nie oraz uzyskiwana cena nie była szczególnie satysfakcjonująca dla właścicieli gospodarstw.

W świecie antycznym pawie traktowano jako ptaki ozdobne trzymane dla przyjemności³⁰. Miały one również znaczenie religijne³¹, niemniej wzrost opłacalności utrzymania tych zwierząt prawdopodobnie należy wiązać ze stopniowym bogaceniem się Rzymian w wyniku podbojów, a także rosnącemu zainteresowaniu towarami luksusowymi, w tym nietypowymi, rzadkimi produktami spożywczymi³². Mięso oraz jaja pawie bez wątplenia stanowiły składniki luksusowych potraw trafiających na stoły bogatych Rzymian, co bezpośrednio wpłynęło na wzrost ceny tych ptaków. Wspomnianą zależność zauważył już Terencjusz Warron, który odnotował:

*Primus hos Q. Hortensius augurali aditiali cena posuisse dicitur, quod potius factum tum luxuriosi quam severi boni viri laudabant. Quem cito secuti multi extulerunt eorum pretia ita ut ova eorum denariis veneant quinque, ipsi facile quinquagenis, grex centenarius facile quadragena milia sestertia ut reddat, ut quidem Abuccius aiebat, si in singulos ternos exigeret pullos, perfici seagenam posse*³³.

Wystawność uczy, zdaniem Warrona, spotkała się z krytyką ze strony oby-

³⁰ G. Jennison, *Animals for show and pleasure in ancient Rome*, Manchester 1937.

³¹ W religii rzymskiej pawie były symbolem bogini Junony; zob. R. Häussler, *Hera und Juno. Wandlungen und Beharrung einer Göttin*, Stuttgart 1995.

³² K. Beerden, *Moderation, refined luxury or extravagance?*, s. 505-520; A. Kutner, *Looking outside inside: ancient Roman garden rooms*, „An International Quarterly” 1999, t. 19(1), s. 7-35; G. Dari-Mattiacci, A.E. Plisecka, *Luxury in ancient Rome: scope, timing and enforcement of sumptuary laws*, [w] *Legal Roots*, vol. 1, Amsterdam 2010, s. 1-25.

³³ Varro, *Rerum rusticarum*, 3.6.6 por. Plinius, *Historia Naturalis*. 10.23; Macrobius, *Saturnalia*, 3.13.1.

wateli kultywujących surowe obyczaje przodków, niemniej od tego momentu zainteresowanie tymi ptakami wzrosło, czyniąc hodowlę jeszcze bardziej opłacalną.

Różne cele hodowli pawi wspomniał już Terencjusz Warron. Agronom podkreślił, że ptaki można było hodować dla zysku – wtedy należy mieć w stadzie więcej samic – lub trzymać je dla przyjemności – wtedy powinno się posiadać więcej samców. Bez wątplenia wspomniany przez agronoma ekonomiczny czynnik trzymania tych ptaków znacząco wpłynął na rozrost stad pawi. Konieczność posiadania większej liczby samic przy nastawieniu na zysk była związana z popytem na jaja. Trzymanie dla przyjemności samców wynikało z dymorfizmu płciowego tych ptaków. Jedyne samce są atrakcyjne wizualnie, charakteryzując się błękitno-zielonym umaszczeniem z metalicznym połyskiem oraz tzw. pawim ogonem. Na pewne trudności związane z hodowlą pawi zwracał uwagę Kolumella. Rzymianin wspomniał, że ich hodowla wymaga opieki gospodarza pochodzącego z miasta, nie zaś prostego wieśniaka³⁴, chociaż w odróżnieniu od niego niektórzy, w tym Palladiusz, twierdzili, że nie ma nic łatwiejszego od hodowli pawi³⁵. Wzmianka Kolumelli sugeruje, że panowało przekonanie iż opieka nad pawiami wymaga większej wiedzy niż w przypadku innych gatunków zwierząt. Odmienne zdanie wyraził Palladiusz.

Zgodnie z zaleceniami Warrona, autora *De re rustica*, pawie należało wypasać na polach³⁶. Nieco inne podejście reprezentował Kolumella uważający, że najlepiej hodować je na małych, lesistych wyspach znajdujących się naprzeciw Italii. Wybór tego miejsca był bezpośrednio związany z fizjologią pawi. Ptaki te nie mają zdolności aktywnego lotu, fruwały jedynie niezbyt wysoko i na nieznaczne odległości, zatem właściciel nie musiał się obawiać ucieczki ptaków. Dodatkowo takie zlokalizowanie stada zmniejszało szansę kradzieży oraz zagrożenie ze strony niebezpiecznych zwierząt. Proponowana lokalizacja obniżała także koszty ich utrzymania, zwiększając zysk. Ptaki mogły przebywać na wyspie bez opieki nadzorca oraz same zdobywać pokarm³⁷. Wiadomo, że pawie preferują nasiona, drobne kręgowce i bezkręgowce oraz materiał roślinny, czyli paszę, którą mogły zdobyć samodzielnie, przebywając na wyspach. Kilka wieków później zalecenie dotyczące trzymania pawi na wyspach powtórzył Kassianus Bassus z tym że wspomniał on o sztucznie zbudowanych wyspach

³⁴ Columella, *De re rustica*, 8.11.1.

³⁵ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.1.

³⁶ Varro, *Rerum rusticarum*, 3.6.2.

³⁷ Columella, *De re rustica*, 8.11.1 por. Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.1.

z dużą ilością trawy i ogrodem³⁸. Wzmianka zawarta w *Geoponice* wskazuje, że mimo upływu czasu metoda proponowana przez Kolumellę była nie tylko nadal popularna, ale także nastąpił swoisty rozwój technologiczny, ponieważ wykorzystywano nie tylko naturalne wyspy, ale także budowano je specjalnie pod hodowlę tych ptaków.

Jako jeden z pierwszych opis pomieszczeń dla pawi przedstawił Terencjusz Warron. Opis agronoma nie jest zbyt szczegółowy, ale autor podkreślał, że wielkość pomieszczenia musi być dostosowana do liczby ptaków i posiadać oddzielne, otynkowane gniazda. Miały one zabezpieczać pawie przed wężami oraz innymi szkodnikami. Podobną metodę stosowano także przy konstrukcji gniazd przeznaczonych dla innych gatunków drobiu. Ważnym elementem składowym ptaszarni dla pawi był wybieg. Zalecano, by ptaki spędzały na nim słoneczne dni. Uważano, że wypasanie na trawie jest korzystne dla pawi. Wysiłek wkładany w rozmnażanie tych ptaków oraz opiekę nad pisklętami prawdopodobnie był związany z wartością pawi, a także chęcią uniknięcia dodatkowych strat. Zwracano także uwagę na konieczność regularnego sprzątania i zachowania czystości zarówno w pomieszczeniach, jak i miejscu wypasu³⁹. W odróżnieniu od Warrona Kolumella był zwolennikiem trzymania pawi w stanie wolnym na wyspach, ale zdawał sobie sprawę z tego, że tego typu warunki są rzadkością⁴⁰. W okolicach leżących z dala od morza wspomniany sposób posiadania ptaków nie był możliwy. Z tego powodu typowe zagrody dla pawi należało budować na równinie porośniętej trawą oraz drzewami. Teren otaczano wysokim ogrodzeniem, do którego z trzech boków dobudowywano zadaszenie, natomiast wzdłuż czwartego wznoszono dwie komórki. Jedną przeznaczano dla dozorczy, natomiast drugą dla ptaków. Pod daszkami umieszczano, obok siebie, trzcinowe kojce przypominające klatki umieszczane na dachach gołębników. Kojce przygotowywano tak, by z obydwu boków miały po jednym wejściu⁴¹. Kolumella, podobnie jak Warron, podkreślał znaczenie warunków zoohigienicznych. Zaznaczał, że w pomieszczeniu nie może być wilgoci, natomiast kołki, które przygotowywano dla ptaków do siedzenia, powinny być montowane w taki sposób, by bez problemu można je było usunąć, dając sprzątającemu swobodny dostęp do całego pomieszczenia⁴². Kwestie dotyczące zasadności trzyma-

³⁸ Cassianus, *Geoponica*, 14.18.1.

³⁹ Varro, *Rerum rusticarum*, 3.6.5.

⁴⁰ Columella, *De re rustica*, 8.11.3.

⁴¹ Columella, *De re rustica*, 8.11.4.

⁴² Columella, *De re rustica*, 8.11.4.

nia pawie na małych wyspach poruszał także Palladiusz. Rzymianin odnotował, że ptaki mogły się żywić samodzielnie, wędrując po polach, a wieczory spędzając na drzewach. Jedyłą troską gospodarza były drapieżniki, w tym przypadku agronomowi chodziło o lisy zagrażające samicom wysiadującym jają⁴³.

Sposób utrzymywania pawie proponowany przez starożytnych Rzymian nie różni się zasadniczo od postępowania współczesnych hodowców. Pawie ze względu na swoją ruchliwość preferują duże przestrzenie oraz tereny z krzewami i drzewami, na których lubią nocować. Biorąc pod uwagę ich dużą zdolność adaptacji, nawet w Europie nie wymagają trzymania w zamkniętych pomieszczeniach. Jedyne późną jesienią oraz w trakcie srogich zim należy im zapewnić ciepłe pomieszczenia na noc⁴⁴. W podobny sposób postępowano w antyku, preferowano trzymanie pawie na zewnątrz, ale zapewniano im także pomieszczenia, w których mogły się schronić. Zarówno w antyku jak i współcześnie pomieszczenia zawierają grzędę.

Zgodnie z zaleceniami agronomów stado należało stworzyć, kupując młode wyróżniające się wyglądem ptaki. Uważano, że do rozmnażania niezdadne są zwierzęta poniżej drugiego roku życia. Kolumella sprecyzował kwestię stwierdzając: *Hoc genus avium cum trimatum explevit optime prognerat. Siquidem tenerior aetas aut sterilis aut parum facunda est*⁴⁵. Rzymianin sądził, że na jednego samca powinno przypadać pięć samic⁴⁶, podobną informację parę wieków później przekazał także Palladiusz⁴⁷. Pliniusz Starszy odnotował, że pawie żyją 25 lat, natomiast w wieku trzech zaczynają zmieniać kolor⁴⁸.

Starożytni Rzymianie nie polegali jedynie na paszy zdobywanej samodzielnie przez pawie. Karmiono je wszelkiego rodzaju zbożem, ze szczególnym uwzględnieniem jęczmienia. Terencjusz Warron wspominał, że podaje im się modius jęczmienia na miesiąc, zwiększając ilość pożywienia w okresie godowym⁴⁹. Kolumella, który zalecał posiadanie ptaków na wyspie, stwierdzał, żezymane w taki sposób samice gorliwiej wychowują pisklęta, co faktycznie

⁴³ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.1.

⁴⁴ M. Różewicz, B. Biesiada-Drzazga, M. Bednarczyk, *Paw indyjski*, s. 166.

⁴⁵ Columella, *De re rustica*, 8.11.5 por. Cassianus, *Geoponica*, 14.18.3.

⁴⁶ Columella, *De re rustica*, 8.11.5.

⁴⁷ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.1.

⁴⁸ Plinius, *Historia Naturalis*, 10.22. Informacja podana przez Pliniusza Starszego znalazła potwierdzenie we współczesnych badaniach. Pawie indyjskie na wolności mogą dożywać 25 lat, chociaż zazwyczaj osiągają 20; zob. M. Różewicz B. Biesiada-Drzazga, M. Bednarczyk, *Paw indyjski*, s. 162-174.

⁴⁹ Varro, *Rerum rusticarum*, 3.6.3.

mogło być prawdą, ponieważ warunki na wyspach były zbliżone do naturalnego habitatu tych zwierząt. Ptaki trzymane na wyspach zgodnie z zaleceniem Kolumelli karmiono raz dziennie jęczmieniem⁵⁰. W przypadku ptaków trzymany w zagrodach Kolumella zalecał, by pod koniec zimy zmienić ptakom dietę. Robiono to w celu pobudzenia ich do rozmnażania. Najskuteczniejszy miał być prażony bób podawany głodnym ptakom przez pięć dni⁵¹. Na jednego ptaka powinno przypadać 6 *cyathi*, czyli 0,27 litra pokarmu. Identyczne zalecenia odnośnie żywienia pawie w okresie godowym zapisał w *Opus agriculturae* Palladiusz⁵², zaś Kassianus Bassus wspominał o prażonym bobie i wodzie jako karmie, którą należy podawać zimą. Agronom wspominał także, że zwiększa ona jurność pawi⁵³. Karmę podawano każdemu z ptaków osobno, zabezpieczając równocześnie dostęp do wody. Nakarmione pawie (5 samic + 1 samiec) prowadzono do kojca, gdzie mogły się wypasać⁵⁴.

W naturze 70% diety stanowi pokarm roślinny, w tym ziarna i owoce, natomiast 30% pokarm zwierzęcy, jak owady, bezkręgowce i małe gady. Dorosły osobnik zjada ok. 250 gram pokarmu dziennie. Dieta proponowana przez antycznych była bardzo zbliżona do naturalnego żywienia tych ptaków. Obecna dieta nie różni się zasadniczo od tej stosowanej w antyku. Jediną różnicę stanowią gatunki podawanych zbóż, ponieważ niektóre nie były znane w starożytności. Inny jest także sposób podawania paszy. Współcześnie zazwyczaj stosuje się gotowe granulaty uniemożliwiające selektywne wyjadanie pożywienia.

Odseparowywanie od siebie poszczególnych grup ptaków było związane z zachowaniem niektórych samców. Dodatkowo Kassianus Bassus sugerował oddzielanie osobników silnych od słabych, ponieważ te pierwsze dokuczały tym drugim⁵⁵. Antyczni zdawali sobie sprawę, że niektóre samce agresywnie atakowały inne, uniemożliwiając im przyjmowanie pokarmu lub krycie samic. W czasie walk dochodziło do urazów, co negatywnie wpływało na dochodowość hodowli. Umieszczanie zwierząt w odrębnych kojcach, jak zalecał Kolumella, pozwalało uniknąć strat. Palladiusz, prawdopodobnie sam posiadający stada tych ptaków, odnotował, że samiec okazuje chęć parzenia się zawsze, gdy

⁵⁰ Columella, *De re rustica*, 8.11.2.

⁵¹ Columella, *De re rustica*, 8.11.6.

⁵² Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.2.

⁵³ Cassianus, *Geoponica*, 14.18.4.

⁵⁴ Columella, *De re rustica*, 8.11.7.

⁵⁵ Cassianus, *Geoponica*, 14.18.2.

rozłoży ogon⁵⁶. Co ciekawe proporcja 5 samic na jednego samca zalecana przez antycznych odpowiada występującym w naturze haremom.

Okres rozrodczy zgodnie z przekazem Kolumelli przypadał między 13 lutego a początkiem marca⁵⁷. Początek okresu godowego na 13 lutego wyznaczał również Palladiusz⁵⁸. Wiedza starożytnych Rzymian w tym zakresie nie różni się zasadniczo od współczesnej, ponieważ obecnie okres ten wypada na styczeń-kwiecień. Zdaniem Kassianusa Bassusa w okresie nieśności ptaszarnię należało wyścielić trawą i plewami, co miało zapobiec ewentualnemu uszkodzeniu jaj⁵⁹. Zgodnie z przekazami ptaki miały znosić jaja dwa razy w roku, ale nie więcej niż 12 jaj.

Antyczni agronomowie zakładali, że należy uzyskać trzy pisklęta od każdej samicy. Gdy ptaki podrosły, sprzedawano je po 50 sesterców za sztukę. W celu zwiększenia dochodów zalecano zakup dodatkowych jaj, które podkładano kurkom do wysiedzenia. Uzyskane w ten sposób pisklęta umieszczano w krytym pomieszczeniu przeznaczonym do trzymania tych ptaków. Opinię Kolumelli dotyczącą możliwości wykorzystania kur do wysiadzania pawich jaj podtrzymał Palladiusz⁶⁰. Wykorzystanie kwok miało umożliwić gospodarzom uzyskanie piskląt trzy razy w roku. Kwokom podkładano 5 jaj za pierwszym razem, za drugim 4, natomiast za trzecim 3 lub 2 jaja. W roli kwok miały się sprawdzać kury rasowe, którym do gniazda z kurzymi jajami dokładano pawie⁶¹. Palladiusz zwracał uwagę, że pawie jaja muszą być obracane przez człowieka, ponieważ kura sobie z tym nie poradzi⁶². Wynikało to z różnicy w wielkości między kurzym a pawim jajem. Na temat podkładania pawich jaj kurkom wypowiadał się także Kassianus Bassus. Wspominał, że kwoce należy podłożyć pięć jaj pawich i cztery kurze dziewiątego dnia miesiąca księżycowego⁶³. Dziesiątego dnia od rozpoczęcia wysiadzania wyjmowano kurze jaja i podkładano nowe, aby kurze i pawie pisklęta wylęły się jednocześnie⁶⁴. Konieczność podmiany kurzych

⁵⁶ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.2.

⁵⁷ Columella, *De re rustica*, 8.11.7.

⁵⁸ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.2.

⁵⁹ Cassianus, *Geoponica*, 14.18.5; por. Columella, *De re rustica*, 8.11.6-13; Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.3-5.

⁶⁰ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.3.

⁶¹ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.3.

⁶² Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.4.

⁶³ Cassianus, *Geoponica*, 14.18.6.

⁶⁴ Cassianus, *Geoponica*, 14.18.7.

jaj wynika z faktu, że ich wylęg następował po 18-21 dniach, zaś pawich po 28-29 dniach.

Autor *Opus agriculturae* poświęcił uwagę także kwestiom dotyczącym wychowu i żywienia uzyskanych piskląt. Palladiusz uważał, że na kwokę powinno przypadać nie więcej niż 15 piskląt. W pierwszych dniach życia ptaki należało karmić mąką jęczmienną skropioną winem lub jakąkolwiek papką przygotowaną ze zboża⁶⁵. Następnie do diety wprowadzano posiekany por liściasty, świeżo wyciśnięty ser lub szarańcze pozbawioną nóg. Podobną dietę proponował kilka wieków później Cassianus Bassus⁶⁶. Ptaki należało żywić w ten sposób do szóstego miesiąca życia. Później podawano im jedynie jęczmień. Powyżej 35 dnia życia małym pawiom pozwalano opuszczać zagrodę. Ptaki wraz z kwoką miały samodzielnie poszukiwać pokarmu⁶⁷.

W starożytnym Rzymie pawie użytkowano w różny sposób. Trzymano je zarówno ze względów religijnych, estetycznych, jak i kulinarnych. W religii rzymskiej paw był wiązany z boginią Junoną, często przedstawianą w ikonografii na rydwaniu zaprzężonym w pawie. Wspomniany motyw był także popularny w ikonografii monet rzymskich. Jako symbol małżeńskiej zgody przedstawiono go na aureusie oraz denarze z wizerunkiem Domicji, żony cesarza Domicjana⁶⁸, ptaka z rozłożonym ogonem umieszczono na aureusie z wizerunkiem Julii córki Tytusa⁶⁹, zaś u stóp bogini Junony ukazano pawia m.in. na monetach z wizerunkiem Faustyny I⁷⁰. Paw pojawiał się także na rewersach monet Hadriana⁷¹, Sabin⁷², Antonina Piusa⁷³, Faustyny II⁷⁴, Lucilli⁷⁵, Kryspi-

⁶⁵ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.5 por. Cassianus, *Geoponica*, 14.18.8.

⁶⁶ Cassianus, *Geoponica*, 14.18.8.

⁶⁷ Palladius, *Opus agriculturae*, 1.28.6.

⁶⁸ Na rewersach monet ukazano pawia Aureus RIC II 150; 678-682; denar RIC II 151.

⁶⁹ RIC II 683-684.

⁷⁰ RIC III 331-332; 338; 339a; 339b; 339c; 340-341; 353a; 353b; 375; 376; 1078-1079; 1091-1094; 1144; 1399; 1400. Samego pawia ukazano na rewersach denarów (RIC III 384a; 384b), aureusów (RIC III 385) oraz dupondisów (RIC III 1406)

⁷¹ RIC II 2182; 2824-2825.

⁷² RIC II 2538; 2549.

⁷³ RIC III 709a; 710; 837; 848; 903.

⁷⁴ RIC III 688-689; 694-698; 743-745; 1645-1648; 1651-1652; 1702-1705; 1713; 1725; 1727.

⁷⁵ RIC III 772; 1744-1745; 1750-1752.

ny⁷⁶, Scantilli⁷⁷, Julii Domny⁷⁸, Julii Pauli⁷⁹, Julii Maesy⁸⁰, Julii Mamaei⁸¹ oraz Cecylii Pauliny⁸². W przypadku monet z wizerunkami cesarzowych paw ukazany na rewersie zazwyczaj towarzyszył bogini Junonie. W starożytności pawie były także popularnym motywem ikonograficznym umieszczanym na malowidłach grobowych, umieszczanych w willach mozaikach, płaskorzeźbach czy w postaci posążków.

Bez wątpienia potrawy przygotowywane z pawi bądź pawich jaj trafiały na stoły jedynie najzamożniejszych Rzymian. W *De re coquinaria* Apicjusz odnotował: *Isicia de pavo primum locum habent ita si fricta fuerint ut callum vincant*⁸³. Informacje na temat miłośników dań przygotowywanych z pawi przekazali także inni autorzy. Swetoniusz wspominał, że miłośnikiem pawich mózdków był cesarz Witeliusz⁸⁴. Na temat kulinarnego wykorzystania pawi pisał także Antym zalecający, by ptaki zawiesić do kruszenia na 5-6 dni przed podaniem⁸⁵, wspominał także o przyrządzaniu pawi w sosie z dodatkiem pieprzu oraz miodu. Wprawdzie w pewnych kręgach mięso pawi było traktowane jak rarytas, niemniej ocena jego dietetycznych właściwości, dokonana przez medyków nie była szczególnie pochlebna. Galen uważał, że mięso pawi jest twarde, ciężko strawne i żylaste⁸⁶. Podobne zdanie, na temat mięsa tych ptaków, mieli Orybazjusz⁸⁷, Aecjusz z Amidy⁸⁸ oraz Paweł z Eginu⁸⁹.

Rzymscy agronomowie bez wątpienia uznawali trzymanie pawi za dochodowe zajęcie, niemniej w tym przypadku trudno mówić o hodowli tych ptaków, raczej należały używać terminu chów. Właściciele stad starali się zapewnić

⁷⁶ RIC III 283; 679; 681.

⁷⁷ RIC IV 7; 18-19.

⁷⁸ RIC IV 376-378; 396; 559-560; 584; 585a; 585b; 598; 599a; 599b; 609; 640; 840; 845; 856.

⁷⁹ RIC IV 219.

⁸⁰ RIC IV 255-257; 259-260; 378.

⁸¹ RIC IV 342-344.; 385-388

⁸² RIC IV 1-3.

⁸³ Apicius, *De re coquinaria*, 2.6.1.

⁸⁴ Suetonius, 7.13.2.

⁸⁵ Antym, 24.

⁸⁶ Galen, *De alimentorum facultatibus*. 701.2-3.

⁸⁷ Oribasius, *Collectionum medicarum*, 2.42.4.1-5.1.

⁸⁸ Aetius, 2.130.9-10.

⁸⁹ Paulus Aeginatus, 1.82.1.6-7.

zwierzętom bezpieczeństwo, dbano także o odpowiednie żywienie ptaków, ale w kwestiach rozrodu ograniczano się jedynie do dbania o odpowiedni stosunek samców do samic oraz o wiek zwierząt przeznaczonych do rozrodu. W materiale archeozoologicznym czy ikonografii nie widać także zmian morfologicznych wskazujących na celową hodowlę nastawioną na uzyskanie konkretnych cech, chociaż wiadomo, że pojawiały się m.in. ptaki o białym upierzeniu, jednak na tym etapie wspomniane upierzenie było raczej efektem samoistnej mutacji, nie natomiast działań hodowlanych. Bez wątplenia starożytni Rzymianie posiadali wiedzę dotyczącą preferencji pawi. Zalecenia zapisane w traktatach agronomicznych jasno wskazują, że starano się zapewnić ptakom optymalne warunki, co wpływało na ich zdrowie oraz nieśność. Pawie uzyskiwały wysoką cenę ze względu na walory estetyczne oraz popyt na mięso i jaja⁹⁰. Zdaniem medyków mięso pawi nie miało dużej wartości, niemniej było uznawane za produkt luksusowy, co zwiększało zainteresowanie jego zakupem.

Bibliografia

Andelković J., Rogić D., Nikolić E., *Peacock as a sign in the late antique and early christian art*, „Archaeology and Science” 2010, t. 6.

Balon E.-K., *About the oldest domesticates among fishes*, „Fish Biology” 2004, t. 65, z. 1.

Baltic M.Z., Boskovic M., *When Man Met Meat: Meat in Human Nutrition from Ancient Times till Today*, „Procedia Food Science” 2015, t. 5.

Beerden K., *Moderation, refined luxury, or extravagance? Fattened animal and ancient Roman norms and values*, „Food, Culture & Society. An Interdisciplinary Journal of Multidisciplinary Research” 2018, t. 21, z. 4.

Blancou J., Parsonson I., *Historical perspectives on long distance transport of animal*, „Veterinaria Italiana” 2009, t. 44, z. 1.

Bradley M., *‘It all comes out in the wash’: Looking hard at the Roman fullonica*, „Journal of Roman Archaeology” 2002, t. 15.

Clutton-Brock J., *How domestic animal have shape the development of human societies*, [w:] *A cultural history of animal in antiquity*, ed. L. Kaof, Oxford-New York 2007.

Dari-Mattiacci G., Plisecka A.E., *Luxury in ancient Rome: scope, timing and enforcement of sumptuary laws*, [w:] *Legal Roots*, vol. 1, Amsterdam 2010.

Evershed R.P., Payne S., Sherratt A.G. et al., *Earliest date for milk use in the Near East and southeastern Europe linked to cattle herding*, „Nature” 2008, t. 455.

Fox P.F., Guinee T.P., Cogan T.M., McSweeney P.L.H., *Cheese: Historical Aspects*, [w:] *Fundamentals of Cheese Science*, ed. P.F. Fox, T.P. Guinee, T.M. Cogan, P.L.H. McSweeney, Gaithersburg 2017.

⁹⁰ Cena samca wynosiła 300 denarów, natomiast samicy 200 (Edictum Diocletiani, 4.39-40).

Häussler R., *Hera und Juno. Wandlungen und Beharrung einer Göttin*, Stuttgart 1995.

Higingbotham J., *Piscinae. Artificial fishponds in Roman Italy*, Chapel Hill-London 1997.

Jennison G., *Animals for show and pleasure in ancient Rome*, Manchester 1937.

Johnsingh A.J.T., Murali S., *The Ecology and behaviour of the Indian Peafowl (Pavo cristatus) Linn. Of Injar*, „Journal of the Bombay Natural History Society” 1978, t. 75, z. 4.

Jones A.H.M., *The cloth industry under the Roman Empire*, „The Economic History Review”, 1960, t. 13, z. 2.

Kaszyński B., *Chów pawi*, „Fauna & Flora” 1999, t. 8.

Kokoszko M., Erlich Ł., *Rola mięsa w diecie późnego antyku i wczesnego Bizancjum na podstawie wybranych źródeł literackich. Część I. Zwierzęta hodowlane w sztuce kulinarnej oraz teorii dietetycznej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, t. 12, z. 1.

Kokoszko M., Erlich Ł., *Rola mięsa w diecie późnego antyku i wczesnego Bizancjum na podstawie wybranych źródeł literackich. Część II. Dziczyzna, podroby i wyroby wędliniarskie*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2011, t. 12, z. 2.

Kokoszko M., *Kuchnia i dietetyka późnego antyku oraz Bizancjum. Kilka uwag na temat spożycia, sporządzania, przyrządzania, wartości dietetycznych i zastosowań medycznych konserw rybnych w antycznej i bizantyńskiej literaturze reckiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2005, t. 80.

Kokoszko M., *Rola nabiātu w diecie późnego antyku i wczesnego Bizancjum (IV-VII w.)*, „Zeszyty Wiejskie” 2011, t. 16.

Kokoszko M., *Ryby i ich znaczenie w życiu codziennym ludzi późnego antyku i wczesnego Bizancjum (III-VII w.)*, Łódź 2005.

Kominek E., *O pawiach indyjskich... prawie wszystko. Cz. I*, „Woliera” 2002, t. 3.

Kominek E., *O pawiach indyjskich... prawie wszystko. Cz. II*, „Woliera” 2003, t. 1-3.

Krauss H., Weber A., Appel M. et al., *Zoonoses. Infectious Diseases transmissible from animal to humans*, Washington 2003.

Kushwaha S., Kumar A., *A review on Indian peafowl (Pavo cristatus) Linnaeus 1758*, „Journal of Wildlife Research” 2016, t. 4, z. 4.

Kutner A., *Looking outside inside: ancient Roman garden rooms*, „An International Quarterly” 1999, t. 19, z. 1.

Lasota-Moskalewska A., *Zwierzęta udomowione w dziejach ludzkości*, Warszawa 2005.

Llewellyn-Jones L., *Keeping and Displaying Royal Tribute Animals in Ancient Persia and the Near East*, [w:] *Interactions between Animals and Humans in Graeco-Roman Antiquity*, ed. T. Fögen, E. Thomas, Boston 2018.

Nair P.T., *The peacock cult in Asia*, „Asian Folklore Studies” 1974, t. 33, z. 2.

Rajeshkumar N., Balasubramanian P., *Habitat use and food habits of Indian Peafowl Pavo cristatus in Anaikatty Hills, Western Ghats*, „Indian Birds” 2012, t. 7, z. 5.

Ripley A.-S., *Handbook of the birds of India and Pakistan*, vol. 2, Oxford 1980.

Romeu R., Alves N., *The ethnozoological role of working animal in traction and transpory*, [w:] *Ethnozoology. Animals in our lives*, ed. R. Romeu, N. Alves, U.P. Albuquerque, London 2018.

Rózewicz M., Biesiada-Drzazga B., Bednarczyk M., *Paw indyjski (Pavo cristatus) – popularny gatunek drobiu ozdobnego*, „Wiadomości Zootechniczne” 2017, R. 55, z. 3.

Rózewicz M., *Pawie – chów i hodowla*, „Hodowca Drobiu” 2016, nr 8.

Rzeźnicka Z., *Czy Romajos grillował? Kilka słów o metodach przyrządzania podrobów i mięsa przez ludzi antyku i Bizancjum*, [w:] *Kim jest Romajos? Materiały z konferencji studencko-doktoranckiej Łódź, 25-26 kwietnia 2014 r.*, red. A. Maciejewska, K. Chalczyńska, Z. Rzeźnicka, Łódź 2014.

Shoes, slippers and sandals. Feet and footwear in Classical antiquity, ed. S. Pickup, S. Waite, New York 2019.

Stephens J., *Ancient Roman hairdressing: ao (hair) pins and needles*, „Journal of Roman Archaeology” 2008, t. 21.

Tidemann S., *Birds and Artisans of the Roman Mosaics of Tunisia: Species Symbolism and Origins*, „International Journal of the Humanities” 2009, t. 7(6).

Zhou T.C., Sha T., Irwin D.M. et al., *Complete mitochondrial genome of the Indian peafowl (Pavo cristatus) with phylogenetic analysis in phasianidae*, „Mitochondrial DNA” 2015, t. 26(6).